

5. Франко І. Найстарші пам'ятки німецької поезії IX–XI вв. / Тексти, переклади й пояснення. – Львів, 1913.
6. Франко І. Зібр. Творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
7. Hartmann von Aue. Der arme Heinrich. Mittelhochdeutscher Text und Übertragung. – Frankfurt am Main, 1985.

Наталія Поплавська (Тернопіль)

Іпатію Потію у рецензії Івана Франка

Літературознавчі студії Івана Франка з прихильністю оцінювали на різних етапах розвитку української науки, а також були органічною її складовою. Збирання, систематизацію та узагальнення відомостей з історії давнього українського письменства вчений почав ще у 80-ті роки. Працював він у цьому напрямі до кінця життя, що диктувалося прагненням зробити ґрунтовний виклад давньої літератури, а також необхідністю популяризації відповідних постатей та жанрово-стильових особливостей їхніх творів. Концепція І. Франка в цій галузі стала благодатною основою. Його далекоглядні положення використовують та інтерпретують по сьогодні, вони створили підґрунття для глибшого вивчення історії давньої української літератури, дали поштовх для появи послідовників ученого у дослідженні давнього письменства: М. Возняка, Є. Єфремова, М. Грушевського та ін.

Окремі праці І. Франка пов'язані з літературною полемікою кінця XVI – початку XVII ст. та творчістю найяскравіших її представників. Достатньо пригадати увагу до життя і творчості Мелетія Смотрицького або Івана Вишенського, яка не згасє і сьогодні. До таких особистостей належить також Іпатій Потій, якого І. Франко назвав талановитим письменником і проповідником.

І. Потій, один із фундаторів української полемічної прози, провідний діяч Берестейської унії, згодом уніатський митрополит Києва, і сьогодні приваблює передусім тих, хто прагне до усунення деформацій, яким піддавалося в недавні часи все, пов'язане з церковною унією в Україні. Насамперед, зацікавлення викликає соціально-біографічний аспект [2: 300–302]. Проте і літературознавці цікавляться його спадщиною. Вочевидь, глибшому вивченню творчого доробку І. Потія в контексті української полемічної прози кінця XVI – початку XVII ст., яка мала у свій час широкий резонанс, сприяють переконливі думки й оцінки І. Франка, що акумульовано у студії “Життя й літературна діяльність Іпатія Потія”, у якій полеміст постає “творцем великого культурного діла” [4: т. 39: 508]. Правда, ця стаття, як про це наголошує автор, спочатку була написана польською мовою до 300-ліття Берестейської унії (1895 року). Він її виголосив на одному із засідань польського “Towarzystwa historycznego” у Львові. Але вона не була опублікована тоді та “не

стратила ... своєї вартості”. З деякими доповненнями її підготовано до друку українською мовою в травні 1914 року.

Хоча до появи цієї статті І. Франко був схильний тлумачити І. Потія, наприклад, у “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” як “головного ініціатора переведення унії”, “заможним паном”, що “з протестанта зробився католиком, потім прийняв православіє, аби стати православним єпископом, і закінчив своє життя уніатським митрополитом” [4: т. 41: 237]. А в “Історії української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського”, говорячи про причини появи полеміки та її найяскравіших представників, зазначив, що “полеміка Потія в справах догматичних зовсім слабка і поверхова, і робить ще гірше враження тим, що подає цитати з грецьких отців церкви в своїм власнім перекладі, не даючи гарантії за їх вірність, а оминає такі цитати, що відносяться виразно до питання...” [4: т. 40: 229]. Прикметно, що тільки-но почавши розмову у “Нарисі історії української руської літератури до 1890 р.” про “полеміку про унію”, наголосив, що “час від кінця XVI віку зазначився в нашому письменстві цілим рядом визначних творців, яких головною темою була унія” [4: т. 41: 237], І. Франко одразу ж згадав І. Потія як “защитника” унії. “В обороні тої унії, – зазначав учений, – він написав цілий ряд учених трактатів, полемізуючи не тільки теологічними доказами, але далеко частіше приватними листами та фактами з приватного життя, якими старався компрометувати своїх противників” [4: т. 41: 237]. Усвідомлюючи особливе значення І. Потія у розвитку літературної полеміки, не применшуючи його таланту, І. Франко не зовсім коректно відгукувався про його погляди на унію, але відносив його до тих прихильників церковної згоди, котрі “хотяж не до своих звыклых пастырей, Але до иных, видячи справу добрую и порядок лѣпшій” [4: т. 40: 229].

Увагу І. Франка у студії “Життя й літературна діяльність Іпатія Потія” привертали безліч праць, тією чи іншою мірою пов’язаних із життям та творчістю полеміста. Завжди пам’ятаючи, що будь-яке літературне явище, будь-яку постать треба розглядати у широкому контексті, письменник подав коротко свої міркування про них. Про це влучно зауважив академік О. Білецький в одній зі своїх праць “Франко й індійська література”, що Каменяр любив починати дослідження будь-якої теми з передісторії питання й закінчувати вказівкою на зв’язок його з сучасністю [1: 338]. І. Франко дозволив собі наголосити, що хоче своєю працею долучитися до “освітлення історичної фігури Іпатія Потія в 300-літні роковини його смерті” [4: т. 30: 508]. Закинув докір ЗНТШ, що не відгукнулися на цю подію і не дали “для сеї теми зовсім нічого”. У цьому контексті згадано у досить толерантній формі професора Кирила Студинського, зокрема його праці “Pierwszy Literacki występ Hieracyusza Rosieja”, видана у Львові 1902 року і “Полемічне письменство в р. 1608”, опублікована у Записках НТШ 1911 року (кн. IX). Не згадуючи критичних рецензій К. Студинського на свою працю “Z dziejow synodu Brzeskiego 1596 r.”, що була поміщена 1895 року у “Kwartalniki Historycznym”, І. Франко у заслугу К. Студинському ставить не тільки його безсумнівне встановлення авторства І. Потія трактатів

“Герезія” (1608) та “Гармонія альбо согласіє вѣры, sacramентов и церемоний святое восточное церкви с костелом Римьским”, але й їх аналіз. Одночасно наголосив, що ці твори полеміста були “з літературного боку дуже невисокої вартості” та що їх “не можна вважати ясним промінням, які би додавали блиску до тої ареалі, якою в минулім році дехто з наших сотрудников старався окружити дієву постать Потія” [4: т. 39: 509].

Пильну увагу І. Франка до постаті І. Потія підтверджує його оцінка “Історії України-Русі” М. Грушевського, який, на думку вченого, присвятив полемісту немало місця, але він губиться серед “представлення історичних подій на широкім тлі політичних та суспільних відносин”, “топиться” в “морі відносин”. Далі не можна не помітити того, як вчений підводить до актуальності постаті І. Потія в проблемах дослідження історії Берестейської унії 1596 року.

Зваживши на усі відомі публікації про полеміста (Льва Кішки, М. Трипольського, К. Студинського та ін.), І. Франко намагався виписати релігійно-політичний портрет І. Потія і дійшов висновку, що це зробити нелегко через неоднозначність трактування його життя, а також і через те, що з обох таборів (прихильників і опонентів) “мало зроблено для глибшого розуміння сеї визначної особи”. Критично оцінив ці праці, зазначаючи, що дослідники “преспокійно переписували фактичні відомості про Потія один від другого, зовсім не дбаючи про критичне їх sprawdження, а часто до старих помилок додаючи нові” [4: т. 39: 510]. У цьому аспекті згадано студії польських учених Вишневського, Мацейовського, Гарасевича. Закінчено докір професору О. Огоновському за “цілковиту мовчанку про І. Потія в його “Історії руської літератури”, за те, що він не міг належно оцінити його роль та “визначне становище” в історії не тільки польського письменства, а й руського”. Дещо прихильніше відгукнувся про працю М. Трипольського “Униатский митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность”, опубліковану у “Трудах Киевской духовной академии” 1877 року (кн. 9, 10, 11, 12) і 1878 року (кн. 2). Попри всі критичні зауваження, особливо незнання історії тодішньої Польщі, недоладні і суперечливі історичні відомості без причинового зв’язку, відсутність хронології, тенденційності, І. Франко декларує, що ця праця є “з претензією на науковість” і що в ній дещо повніше подано детальний аналіз Потієвих проповідей, гомілій та що в ній автор “пробував дати повний життєпис і характеристику, а також оцінку історичного значення Потія” [4: т. 39: 511].

Такий ґрунтовний аналіз став для ученого стимулом до глибшого і ширшого осмислення феномену І. Потія. Він навіть висловив сподівання на видання творів полеміста. Не відкидаючи різних документальних свідчень про його життя з його приватних листів та з праць його сучасників, І. Франко подав наукову модель біографії полеміста, намагався з’ясувати, що вплинуло на формування поглядів ревного захисника унії, які сімейні обставини спричинили це. На думку вченого, І. Потій народився у родині Льва Потія, підскарбія і писаря Великого князівства Литовського, та його дружини Анни Лощанки або Случанки в 1541 році у с. Рожанці. У

хрещенні йому дали ім'я Адам. Початкову освіту отримав у Несвіжі в школі князя Миколи Радзівіла, яка у XVI ст. була одним із центрів, де гуртувалися публіцисти реформаційного спрямування, що писали латинською, польською і старобілоруською мовами. Великий вплив на подальше життя його мав Коммендоній, кардинал, папський нунцій, який приїхав до Польщі 1569 року. Деякий час І. Потій був з ним у “дуже близьких зносинах”, супроводжував його у мандрівці по українських землях. У цих свідченнях І. Франко покликається на біографа І. Потія Л. Кишку. Деякі сумніви у нього є щодо одруження полеміста: коли це сталося і де. Але впевнено наголошує, що воно вплинуло на його перехід з кальвінізму до православ'я, оскільки його дружиною була православна княжна Анна Острожецька, а також на близькі взаємини із Костянтином Острозьким, багатим і впливовим магнатом, одним із провідних діячів православного табору, князем Скумином Тишкевичем. Саме за рекомендацією Острозького отримав посаду каштеляна берестейського. Факти про цей епізод життя є, на думку І. Франка, не зовсім переконливими, бо різні джерела по-різному їх трактують, а тому дослідник вважає, що неможливо визначити “скільки в тім правди, а скільки полемічної злоби” [4: т. 39: 514].

Нова епоха в житті І. Потія, за словами І. Франка, починається після смерті дружини в 1592 році, з якою прожив майже 20 літ і мав трьох синів і три дочки. У цей час формуються релігійно-політичні погляди та літературні смаки. Слушність цієї тези підтверджує переконання вченого, що він “відразу робиться осередком агітованої вже від многих літ серед руського духовенства” унії, яка допомогла йому вийти “на найвищі ступні руської єрархії, дала йому перо в руку, зробила ...церковним письменником” [4: т. 39: 317]. Право на таке визнання дали Франкові листи І. Потія, в яких він апелював до різних адресатів та виступав уніатським апологетом.

І. Франко подав досить розлогу класифікацію творів І. Потія з бібліографічними характеристиками тих трактатів, авторство яких можна приписати однозначно полемісту. Це “Унія греков з костелом римським”, “Календар римський новий”, “Антиризис або Апологія”, польська брошура “Porzywilejach nadanych od najjasniejszych królów polskich i przedniejszych niektórych dowodach, które swieta Unię wielce zalecaja i potwierdzaja”, брошура “Poselstwo do papieża Sykstusa IV przez metropolitę rjowskiego Misaila w r. 1476 wyprawiona”, “Гармонія восточної церкви съ костелом римскимъ”, “Heresiae, ignar anciae u polityka popowy mieszczan bractwa wilénskiego”. Окрім того, вчений цілком погоджується з Л. Кишкою, який згадує 120 зошитів проповідей, які, за свідченням самого І. Потія, були втрачені, та фактами, поданими у листі Мелетія Пегаса до І. Потія, про його “Контро-версії”, що мали форму імітованого епістолярного діалогу.

Окреме місце у рецепції І. Франком І. Потія посідають спостереження про його письменницькі вправності. Засадничою тезою вченого в цьому руслі є те, що він назвав полеміста “плодючим письменником”, який “живо відчував” потреби часу. Ретельно аналізував його листування. Особливо наполегливо підкреслив думку про

те, що в епістолярному жанрі проявляється неабиякий талант Потія-полеміста. З метою переконання адресата, переманити його на свій бік, полеміст визнав його правоту, відрікся “від свого власного “Я”, використовував “тон артистично відіграної покори”. На прикладі листа до князя Костянтина Острозького І. Франко ілюстрував це. Щоб довести православному адресатові правоту католицької доктрини та відвернути увагу його від поспішних висновків, І. Потій вдався до різних форм: звертався до герменевтичного тлумачення Святого Письма, поряд використовував сучасний йому матеріал як ілюстрацію, іронічні вислови. Унаслідок цього лист справляє враження щирості та простоти. Дозволимо собі доповнити І. Франка, що І. Потію належить першість у впровадженні жанру відкритого листа у полемічну прозу. Сюди можна додати і те, що після першого листа, написаного до князя Костянтина Острозького, з’являється відповідь на нього, яку приписують Клірику Острозькому. А після неї знову з’являється лист І. Потія. Але про це І. Франко не згадував. Тут доречно буде сказати і про те, що поза увагою І. Франка залишилася активна полеміка між І. Потієм і М. Смотрицьким.

Епістолярну техніку певною мірою, на думку вченого, застосовував І. Потій у його першому трактаті “Унія”. І. Франко подав порівняння передмови до цього твору із листом до Костянтина Острозького. Обширне цитування тексту “Унії” стало основою для певних висновків, що зробив учений стосовно цього твору, який видається йому “найоригінальнішим і найліпшим з його писань”, а з огляду на його літературну форму, повинен “зайняти високе місце в тодішній полемічній літературі” [4: т. 39: 526]. В інших судженнях про “Унію”, які приписано, і “Антиризису”, вчений є дещо суб’єктивний, бо, як він вважав, І. Потій пише просто, зрозуміло, не дозволяє собі “відскоки, окрики, дотепи”, які наявні в тогочасних теологічних трактатах, навіть у поважного полеміста Захарії Копистенського та “палкого” Івана Вишенського, у нього немає “ані крихти гумору”, “він радше впадає в пафос, але й тут уміє держатися в границях, і ніде не робить враження, немовби полював на ефект” [4: т. 39: 527].

Сьогоднішнє осмислення творчості І. Потія дещо заперечує тезу І. Франка, бо засвідчує, що полеміст належав до чи не найекспресивніших полемістів свого часу і з неабияким бажанням залучав до своїх творів і гумор, і іронію, і сарказм, і не зовсім пристойну лексику. Це засвідчує і його “Антиризис” та “Опись на листь ниякого Клірика Острозького бузьименного”, де з їдкою іронією дошкулює опонентові у негідному веденні полеміки: “Слыш, человек добрый хтожь кольвекъ! Бо ижесь мошкарном лице свое закрыль, трудно тебе познати. И если умыслые для того имя свое затаиль, жебысь тымь смелей ляль...” [3: 503].

Однак, у полеміці з Мелетієм Пігасом, олександрійським патріархом, активним борцем проти унії, І. Франко І. Потія представив у іншому ракурсі. Учений з усіма на те підставами констатував, що відповідь полеміста не гідна “скромному досліднику”, що дбає про правду. Він опонує Мелетію з достоїнством правди та глибоким переконання у цьому: “Мудрість наша є правдою, мистецтво – знаходженням, наука

– дотриманням правди. Тієї правди шукав руський народ у краях розлогої Греції, та не знайшов...” [4: т. 39: 529]. І лише у цій царині своєї творчості, на думку І. Франка, І. Потій послуговувався риторикою, яка “іскриться”, порівняннями, антитезами. Він звертався до Біблії, як потужного засобу впливу на опонента, проявляв ерудицію у знанні історії церкви, творах отців церкви.

Дещо побіжним виявився аналіз проповідей та гомілій І. Потія. Принагідно І. Франко зазначив, що у них він постав послідовником єзуїтів, особливо Петра Скарги, якого він ставить дещо вище від І. Потія, визнає його великим проповідником. Проповіді ж І. Потія називав абстрактними, “безбарвними”, що не справляють враження на читача. Побіжним екскурсом пройшовся вчений по життєпису І. Потія після 1596 року, хоча цей період не менше цікавий у релігійній та полемічній його долі.

Отже, наукові студії І. Франка адекватно репрезентували постать відомого полеміста кінця XVI – початку XVII ст. І. Потія. Багато в чому і досі актуальними є деякі тези, що їх уперше висунув та обґрунтував саме він про І. Потія. А подальше вивчення творів полеміста в контексті української полемічної прози кінця XVI – початку XVII ст., вочевидь, відкриє нові грані його творчості, яка мала свого часу широкий резонанс.

Література:

1. Білецький О. І. Франко й індійська література // Білецький О. Від давнини до сучасності. Збір. праць з питань української літератури: У 2 томах. – К., 1960. – Т. II.
2. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.
3. Потий И. Антиризис или Апология против Христофора Филарета // Памятники полемической литературы. – СПб., 1903. – Кн. III.
4. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
5. Studzinski C. Pierwszy występ literacki Hipacysza Pocięja. – Lwów, 1902.

Катерина Кусько (Львів)

Франко і Гете: дискурс поетичних стратегій і культур

Процеси європейської інтеграції культурологічного змісту сприяють дедалі ширшим взаємодіям культур, у тому числі на рівні художньої літератури, художньої творчості, орієнтують на посилення зв’язків культур різних країн і народів. Це вимагає дедалі глибшого вивчення творчих здобутків і літературно-художньої спадщини визначних діячів науки, культури, мистецтва, до яких без сумніву належить велетень української і світової культури Іван Франко.